

ПОЕТИКА ПЛАЧА У ДАНИЛОВОМ ЗБОРНИКУ

Овај рад има за циљ проучавање *Даниловог зборника* са намером да се истакну оне особине овог средњовековног дела житијне књижевности које указују на присутност покајног духа. Посебна пажња се посвећује интерполираном жанру плача, као и специфичним преплитањима молитвених, плачевних и похвалних тонова, што се нарочито доводи у везу са свеукупном ранохришћанском и византијском богословском традицијом, као и са филозофијом исихазма која на српским просторима оживљава у 14. веку, а чији је истакнути представник био и архиепископ Данило II. Истицањем ових карактеристика се указује на хибридизацију текста житија и наглашеност њихових поетских елемената.

Кључне речи: плач, молитва, дар суза, *Данилов зборник*

1. Увод

Живојши краљева и архиејискоја срјских, познатији под називом *Данилов зборник*, према свом главном аутору архиепископу Данилу II, као једно од најзанимљивијих и најкомплекснијих дела српске средњовековне књижевности, пред своје проучаваоце је поставило низ проблемских задатака: од утврђивања ауторства свих његових сегмената, датирања, одређивања намене и сврхе, до преиспитивања постојања идејног тежишта тј. унапред осмишљене концепције која је претходила његовом стварању.² Када се говори о мотивима настанка житијне књижевности

¹ jelena.mladenovic.1417@gmail.com

² У науци постоји више теза о томе како је текла генеза настанка овог зборника. Могуће је да се идеја о зборнику временом јавила код самог Данила II, те да је он имао намеру да направи неку врсту српског пролога као аналогију на византијски пролог (БОГДАНОВИЋ 1997: 219), али и поред евентуалне свести о целини, сама замисао је ипак била уобличена радом његових ученика, настављача и преписивача.

архиепископа Данила II, најчешће се наглашава да они проистичу из његовог дипломатског позива, одређеног посебним положајем који је уживао на двору краља Милутина, и пре свега из свесног учествовања у креирању државне политике у времену када је државна власт била у чврстој спрези са црквеном. Више пажње је и поклоњено разматрању његове житијне књижевности у односу на песничка дела, службе архиепископу Арсенију и архиепископу Јевстатију (ПЕТРОВИЋ 2008: 30). Што се самог *Даниловог зборника* тиче, и ту је мање интересовања усмерено ка песничким деловима текста, односно ка поетизацији житијног ткива кроз интерполације молитви, плачева и похвала као прелазних књижевних жанрова, често међусобно преплетених. А управо се на тим местима могу открити највиши естетски домети ове књижевности, која и поред утемељености у историографским подацима, пре свега јесте уметност а не историја.

Архиепископ Данило II, „племић, ратник, духовник, дипломата, дворанин, историчар-мемоариста своје епохе, владарски саветник за дворска питања уметности и на крају песник“ (ПЕТРОВИЋ 2008: 45), овде ће бити представљен на првом месту преко поетских особина *Даниловог зборника*, односно кроз оне карактеристике које упућују на хибридно житијног текста и које у свом поетско-реторском маниру изражавају тон покајања. Писани у богонадахнутости, што и јесте типолошка особина византијске и српске средњовековне књижевности, *Животи краљева и архиепископа српских* преносе све најважније карактеристике византијског богословља, православне духовности, као и премисе исихастичке филозофије.

2. Плач и наслеђе исихазма

Плач³ представља прелазни жанр византијске и српске средњовековне књижевности који садржи и реторске и песничке, односно и прозне и поетске особине.⁴ Као узор за настанак овог жанра, послужио је старозаветни мотив плача пророка Јеремије над рушевинама Јерусалима, али прототип средњовековног литерарног плача не треба тражити само ту, већ и у надгробним саставима (словима) рановизантијске реторике. У словенским књижевностима се плач обично јавља у интерполираном об-

³ Синоними за назив „плач“ су и риданије, вапаљ и кричаније (ТРИФУНОВИЋ 1990: 249).

⁴ Поред овог, српска средњовековна књижевност познаје још прелазних жанрова: молитву, похвалу и запис (БОГДАНОВИЋ 1980: 83).

лику, у виду поджанра, као део сложенијих књижевних форми, најчешће житија (ТРИФУНОВИЋ 1990: 248–251). Као таквог га налазимо и у *Даниловом зборнику*. Иако га одређује и као „својеврсну књижевну тужбалицу“ која оплакује смрт и погибију одређене личности, или неки други трагичан догађај попут пада у ропство и претрпљеног пораза у боју, Димитрије Богдановић пре наглашава његову повезаност са библијским мотивима него са фолклорном традицијом нарицаљки (1980: 83). Како у одредници „Плач“ у *Речнику књижевних термина*, чији је аутор такође Богдановић, стоји да је то „жанр песништва“ (1992: 605), закључујемо да се ипак може говорити о доминацији поетских елемената, мада треба имати на уму да се жанрови у византијској и српској средњовековној књижевности само условно могу сврстати у прозне или поетске (БОГ-ДАНОВИЋ 1980: 70).

Античка књижевност не познаје плач, па ни страх и наду јер је заснована на веровању у судбину која се не може изменити. Али већ се у старозаветним књигама више нико не стиди што пати и виче од бола (АВЕРИНЦЕВ 1982: 78). У српској средњовековној књижевности, плач ипак не мора бити јаук, већ пре свега књижевни облик који се најтешње може повезати са молитвом (БОЈОВИЋ 2011: 11), како је на то упућивао и Симеон Нови Богослов. Овакво повезивање указује на изузетно значајан утицај теологије, посебно византијског богословља, а изричито и филозофије исихазма која је управо у молитви видела најсавршенији облик подвижништва и приближавања Богу у циљу његовог созерцања и човековог спасења. „Средњовековни плач је близак тужбалици и подсећа на елегију, али није ни тужбалица ни елегија, јер се разликује од њих по дубоком осећању покајања. Чак и када њиме доминира туга, то се осећање превазилази надом и вером у царство небеско.“ (БОЈОВИЋ 2011: 11) Управо осећања покајања, наде и вере, представљају основу плачева у *Даниловом зборнику*. Кроз повезаности молитве и плача, можемо приметити и одјеке ранохришћанских књижевности, превасходно дела сиријског проповедника и песника покајања, светог Јефрема Сирина, чији је утицај на византијску, а исто тако и на српску средњовековну књижевност од Светог Саве до Димитрија Кантакузина, несумњив и изузетан.⁵ Јефрем Сирин се посебно истакао у певавању тзв. сузних молитви које изражавају врхунац човековог молитвеног обраћања Богу у скрушености и покајању, чиме је на више нивоа утицао на развитак и обликовање српске средњовековне књижевности (БОЈОВИЋ 2003).

⁵ Његови сродници у српској средњовековној књижевности су Свети Сава, архиепископ Данило, Данилов ученик, монах Јефрем и Димитрије Кантакузин (БОЈОВИЋ 2003: 201).

3. Плачевни тон и сузе у *Даниловом зборнику*

Данило II у свом прозном, житијном стваралаштву није настављач наративне тенденције коју српска средњовековна литература познаје од Теодосијевих дела (БОГДАНОВИЋ 1997: 216). Његова похвална житија српских краљева и архиепископа спајају обе струје наше средњовековне књижевности: мистично-богословску и литерарно-историјску (КАЛЕЗИЋ 1975: 13). То јесу житија с тезом јер имају намеру да нагласе повезаност државне и црквене власти, уз давање пуног легитимитета и значаја лози Немањића, али Данило II ипак само условно пише историју.

Посебно уочљива особина Данилових међусобно повезаних житија јесте „плетеније” композиције које се огледа у сложеној конструкцији и интерполацији многих поджанрова: молитви, плачева, унутрашњих монолога и дијалога са својом душом, покајничких исповедања или похвала, па чак и поученија (БОГДАНОВИЋ 1997: 220). Уношењем ових облика се врши семантичка хибридизација самог текста житија и отварају могућности за достизање његових поетских врхунаца. Уједно су то места на којима се најпрецизније гради психолошки профил Данилових „јунака“, па зато и места на којима се могу препознати елементи исихастичке традиције, али и одједи византијског богословља које је и само преносило наслеђе древних ранохришћанских традиција попут јерменске, сиријске, коптске, иранске (АВЕРИНЦЕВ 1982: 6), градећи се на основама светоотачких учења.

Обликовање психолошких профила краљева и архиепископа израз је потпуног окретања човековој унутрашњости и у најтешњој је вези са исихастичком традицијом.⁶ „Царство је Божије унутра у вама.“ (Лука 17, 21) У 14. веку је исихастички облик монаштва на Светој Гори био посебно истакнут, а додатно и појачан доласком Григорија Синаита, што се нарочито и одразило на књижевно стварање Данила II и његових настављача. Утицај исихазма се у књижевности може уочити у појачаној експресивности, апстраховању и уопштавању, као и у поетско-реторској поезији израженој кроз високи стил плетеније словес, али и у опадању наративности, што је већ констатована одлика стила Данила II. Иако су се истраживачи раније спорили око доказа о припадању архиепископа Данила II исихастичком покрету, данас готово да нема места сумњи. „О његову припадању исихазму нема конкретних података, али зато има доста посредних извора за то из којих се може комотно закључити да је он био не само познавалац и пријатељ, него и припадник њихов.“ (КА-

⁶ Теорија личности и гносеологија су суштинске импликације филозофије исихазма (ГЕОРГИЈЕВА 1995: 46).

ЛЕЗИЋ 1975: 7).⁷ Архиепископ Данило се чак може сматрати изворним српским исихастичким писцем (БОГДАНОВИЋ 1997: 306), као и настаљачем монашко-аскетске традиције коју је успоставио Свети Сава.

Главна карактеристика исихастичке антропологије је спасење (ГЕОРГИЈЕВА 1995: 52), а оно почиње покајањем које кроз молитву и плач у скрушености треба да обезбеди човеку богопознање, па тако долази до преплитања гносеолошког (и аутогносеолошког) момента са сотериолошким. Сва житија која су написали архиепископ Данило II и његови настављачи, као интегративни мотив имају мотив покајања, а спознање грешности и интензитет покајног тона су достигали врхунац управо у интерполираним прелазним жанровима: плачевима и сузним молитвама. На овом месту, али и у специфичној и учесталој употреби есхатолошких тема и мотива, ова средњовековна књижевност се надовезује на помену традицију коју је још у 4. веку градио свети Јефрем Сирин.

Приликом посматрања интегрисаних плачева, које у српску средњовековну књижевност уводи Свети Сава (БОЈОВИЋ 2011: 12), потребно је обратити пажњу да се они најчешће јављају као хибридне интерполиране форме, најчешће настале преплитањем плачевог и молитвеног, али и похвалног тона. Плач је у овим житијима увек на неки начин семантички усложен присуством молитвене интонације. Са друге стране, сва молитвена обраћања употпуњена су проливањем суза. Оваква повезаност објашњава се тиме што покајање, молитва и плач граде тројство монашке аскезе – плач настаје онда када се оствари пуноћа покјаничке туге, као врхунац молитвеног обраћања, док је дар суза дат само истинским подвижницима (БОЈОВИЋ 2003: 64). Скрушеност, плачна молитва и покајање јесу чиниоци сотериологије (БОЈОВИЋ 2003: 187), а сама молитва пут за остварење циља хришћанског живота који није ништа друго него учествовање у Богу, заједничарство са обоженом људском природом Христовом у Духу Светом (МАЈЕНДОРФ 2008: 96). Док су исихасти посебно истицали улогу личног напора у томе (у чему и лежи његова мистична основа), киновити су развијали литургијски систем, али су се обе традиције међусобно временом преплеле (МАЈЕНДОРФ 2008: 96).

Поред суза покајања, Јефрем Сирин издваја и сузе раскајања и сузе због материјалних ствари: „Постоје сузе због ствари видљивих, и оне су

⁷ „Када је окончан рат око спасавања Свете Горе, Данило оставља место хиландарског игумана и повлачи се у сихастирију, ћелију Св. Саве у Кареји (37. и 270), у коју се, према одредбама самог Св. Саве, није могло ићи добровољно, него само избором целог братства хиландарског на челу са игуманом. У ту ћелију, мучалницу – то значи грцизам сихастирија – не може се поставити нико ради телеснога одмора, или неук – опет према одредби Св. Саве.“ (КАЛЕЗИЋ 1975: 6).

врло сујетне. Постоје сузе покајања, када душа зажели вечна блага, и оне су веома слатке и корисне. И постоје сузе раскајања тамо, где су ‘плач и шкргут зуба’ (Мат. 8, 12) и то су сузе горке и непотребне, зато што су сасвим без успеха, када нема времена покајању.“ (према БОЈОВИЋ 2003: 64). Иако су у овим житијима најчешће присутне сузе покајања, у потпуној сагласности са духом у којем су животи краљева и архиепископа и писани, постоји неколико места у првом житију, житију краља Уроша I, где видимо младог краља Драгутина како се са сузама због материјалних ствари три пута молитвено обраћа оцу: „[...] поче се молити родитељу своме, говорећи са сузама [...]“ (ДАНИЛО ДРУГИ 2008: 63), „[...]говорио је са сузама ове жалосне речи [...]“ (ДАНИЛО ДРУГИ 2008: 64), а једном и Господу: „И погледавши очима својим на небо, рече са сузама [...]“ (ДАНИЛО ДРУГИ 2008: 64), како би му отац дао обећани дар – краљевство. Пошто му он није хтео изаћи у сусрет, син му силом одузима престо. Али је то све само припрема за поуку коју ће краљица Јелена упутити свом сину како би изазвала његово покајање, где је изражена есхатолошка мисао о пролазности овоземљског блага, о смрти и суду: „[...] овај свет пролази и његове похоте, и суд ме чека, претећи ми огњеном муком. Јер шта је ово богатство? [...] А знај, чедо моје колико желиш и бринеш се и трудиш се, хотећи славе и сабирајући богатство, какву ћеш корист имати од тога?“ (ДАНИЛО ДРУГИ 2008: 67–68) Након ових речи, краљ Драгутин пада на њене ноге и моли је са сузама, али сада са сузама покајања, за опрост својих грехова и благослов.

На осталим местима, помен суза увек упућује на покајничке сузе, веома жељене од стране оног који моли. О значају покајања, дару суза и могућности спасења кроз приближавање Богу се у овим житијима говори на много места. Наравно, присутно је ослањање на есхатолошке теме и мотиве, будући да дело Данила II садржи највећи корпус есхатолошких идеја, а од Јефрема Сирина први преузима и потребну лексику за обликовање таквих песничких слика (БОЈОВИЋ 2003: 164).

Преплитање плачевне и молитвене интонације посебно је истакнуто покајним духом као предусловом спасења. Више пута наилазимо на апострофирања сопствене душе којој се поручује да се присећа скоре смрти и растављања од тела. Драгутин је увек ограђивао „свој ум страхом Господњим [...] сећајући се смртнога часа.“ (ДАНИЛО ДРУГИ 2008: 69), и имао на уму да га очкује „бол од геене“ и „вечне узе и тама крајња, отровни црв и шкргут зуба, скрб и туга огњене реке.“ (ДАНИЛО ДРУГИ 2008: 72). Инспириран овим есхатолошким мотивом смрти и пролазности, краљ Драгутин ће у свом унутрашњем монологу указивати на значај покајања, плача и дара суза:

„О душо малаксала, о душо убога, све дане живота свога провела си у небриси; о душо, већ зађе сунце и ево твој век је при крају, ти која си волела грех. После овога немаш никаква дела у овом веку. Нема ти спа-сења, но вечна мука. Мало времена имаш да се покајеш од зала својих, која си учинила; но уздахни и оплакуј себе, и устани од очајања свога, од тежине и лености [...] Оплакуј себе, убоги, да не чујеш тамо: Зар се сада кајеш, када није време покајању? Јер човек, злато изгубивши наћи ће друго, а изгубивши време покајања, никада неће наћи друго [...]“ (ДАНИЛО ДРУГИ 2008: 75, 77)

Слично говори и архиепископ Арсеније:

„Ох убога и грехољубива душо моја, подвизавај се, не би ли могла угодити Господу; јер знаш да се твој век у овом сујетном животу свршава, и љуте муке тебе чекају, а ти си неспремна. [...] Зашто очајаваш? Зашто лежиш работајући греху? Но подвизавај се [...]“ (ДАНИЛО ДРУГИ 2008: 194)

Краљ Драгутин моли за сузе: „Дај ми извор суза, да омијем душевне нечистоте [...]“ (ДАНИЛО ДРУГИ 2008: 78) и видимо да његова молитва бива услишена јер „[...] сваке ноћи своју постељу сузама мочаше [...]“ (ДАНИЛО ДРУГИ 2008: 78). Слично говори и краљ Милутин: „Покајања не стекох, а такође ни суза. [...] Пошаљи ми кишу суза, да угасим страсни пламен тела мога, да се не порадује непријатељ мој због мене.“ (ДАНИЛО ДРУГИ 2008: 157)

Краљица Јелена готово истим речима говори о важности суза и сузног мољења: „Дај ми извор суза, да омијем моје душевне нечистоте.“ (ДАНИЛО ДРУГИ 2008: 99) и на сличан начин апострофира своју душу: „Оплакуј себе, душо, због толиких зала која си учинила, јер где су сузе, ту је и Божија милост.“ (ДАНИЛО ДРУГИ 2008: 101) У самом богословском уводу којим започиње њено житије, истиче се величина дара суза – топлим сузама и многим врлинама распети тело је начин на који је могуће приближити се Господу (ДАНИЛО ДРУГИ 2008: 97).

4. Преглед плачева

Аналізу интегрисаних плачева ћемо започети раздвајањем колективних од индивидуалних плачева. Оно што одликује колективне плачеве јесте њихово препознатљиво уклапање у дефиницију плача као пре-лазног жанра који описују неке трагичне догађаје, мада је сам опсег тих трагичних догађаја широк.

Најпре наилазимо на један од колективних плачева народа када је краљ Драгутин тешко рањен при паду са коња. Зебња пред неизвесном будућношћу онда када је живот владара угрожен, допуњена је и похвалним тоном којим се велича краљ као гаранат сигурности државе:

„О моћни и славни господине наш, чувару и заступнице, шта ћемо радити ми слуге твоје, стадо даровано ти Богом? Јер ако ко од околних царева чује за такав твој пад, ми ћемо насилно потпасти под руку туђинаца, лишавајући се тебе, наш мили господине и чувару, славо наша и радости.“ (ДАНИЛО ДРУГИ 2008:70)

У овом житију колективне плачеве налазимо на још два места. Најпре је то плач епископа, игумана и све властеле, након добијања писма краља Драгутина где их он обавештава о својој скорој смрти – „приближи време мога престављења“ (ДАНИЛО ДРУГИ 2008: 89). „Обузети великом жалосћу“ они су „горко са сузама“ (ДАНИЛО ДРУГИ 2008: 89) плакали:

„О сунчана зрако истока, зар тако одлазиш, ти који си просвећивао разуме срдаца наших? Ко ме ћемо се ми приљубити? Ко је онај који је био слава наша и радост?“ (ДАНИЛО ДРУГИ 2008: 89)

Називајући га „сунчаном зраком истока“ директно се призива основна категорија византијске естетике – светлост (БИЧКОВ 1991). Осим тога, и за исихасте се божанска суштина увек представља као светлост. То је светлост источног православног хришћанства, а Драгутин је означен као онај који „просвећује разуме срдаца“, што опет призива исихастички комплекс силаска ума у срце као предуслова богопознања, а самим тим и спасења (ГЕОРГИЈЕВА 1995: 109).

Житије се наставља још једним колективним плачем „у свем отачаству“, сада због Драгутиновог замонашења:

„Зашто се разлучујеш од нас, добри пастиру наш и учитељу? Ко ће се место тебе наћи као што си ти, бранећи земљу отачаства свога? Јер твога имена убојаше се сви који зло мисле. Помоћу Владике твога Христа изгубљено стече, и расточено сабира, и сиромашно обогати, и пало подиже, и неславно прослави, и оно што сасвим никада није било, показа дивно и преславно у своме отачаству. Неисказана су твоја добра дела, о блажени, којима те Бог прослави на векове. Јер ти си јеретички кукољ духовним српом из корена посекао, и тиме си се назвао обитељем свете Духу.“ (ДАНИЛО ДРУГИ 2008: 91)

Видимо да се плачни тон овде постепено претвара у похвални, где се у библијском стилу, анафорским понављањем везника „и“, набрајају добра дела и краљеве заслуге. Тиме се, пре свега кроз ритам, посебно на-

глашава устрепталост оних који плачу због његовог повлачења са престола државе.

Колективни плач проналазимо и у житију краљице Јелене. Када она, болујући у царском двору у Брњацима, осети да се ближи час њене смрти и о томе обавести монахе, јереје и велможе, „настаде међу њима скрб и ридање и вапај велики“ (ДАНИЛО ДРУГИ 2008: 123). И они „горко заплакаше“:

„О, добра госпођо, зашто тако жалостиш наше душе? Јер кад чусмо такве твоје речи, у недоумици сви се колебамо жалошћу која није у своје време.“ (ДАНИЛО ДРУГИ 2008: 123)

Ова сцена наставља се похвалом коју краљица Јелена упућује Господу, а њена емотивност и драматичност додатно су појачане тиме што архиепископ Данило овај пасаж доноси у првом лицу, градећи на својој личној перспективи слику колективног плача. Призор њеног умирања је описан према свим канонима и општим местима византијске естетике:

„И пошто смо сви стојали око одра блажене, погледавши на њу, и беше видети лице њезино као лице анђела Божјега, или као зраку сунчану која сија многосветлим лепотама. И када смо разумели да хоће да се престави, жалошћу обузети, плачући повикасмо: ‘О госпођо наша, видимо те где се веома спремаш за одлазак.’“ (ДАНИЛО ДРУГИ 2008: 124)

Затим започињу „надгробна пјенија“ док краљица Јелена изговара једну од најлепших молитви за будућност свог народа и своје државе.

Колективни плач у житију архиепископа Арсенија је плач народа у Жичи када Свети Сава, пред свој други одлазак у Јерусалим 1233. године, поставља Арсенија за архиепископа:

„О добри и благи наш наставниче и хранитељу, преосвећени архијереју кир Саво, зашто се тако разлучујеш од нас, добри пастиру Богом дарованог ти стада, који си положио душу своју за нас, који си сам собом показао нама, деци твојој, истинити пример свију врлина, неослабљено хранећи беседама и духовним речима душе оних, који са вером прилазе к теби и све водећи на пут живота. Но не остави нас сироте, које си заволио. Ко ће се наћи нама место тебе такав као што си ти?“ (ДАНИЛО ДРУГИ 2008: 201)

Поред многобројних реторских питања, која поред анафоре и парадокса представљају најчешће начине стилског обликовања у овом жанру (БОЈОВИЋ 2011: 14), и овде долази до појављивања похвалног тона кроз наглашавање изузетних дела првог српског архиепископа, чиме се гради портрет какав само дела писана према правилима поетике средњовековне књижевности могу имати.

Опис сцене колективног плача читамо и поводом смрти архиепископа Арсенија:

„А велика жалост и топле сузе и горки уздаси обузеше сву његову децу рођену Духом светим, видећи престављење свога доброга чувара и утешитеља, и слатким устима дотицаху се непорочнога тела, сузама кропећи га, и дивна и прекрасна божанствена пјенија појаху за покој пресвећенога, пошто су ту на престављењу његову били свеосвећени епископи и часни игумани.“ (ДАНИЛО ДРУГИ 2008: 213)

Поред поменутих колективних плачева, који, како смо видели, често обухватају и плачни и похвални тон, житија у овом зборнику садрже и бројне индивидуалне плачеве, у којима се најчешће комбинују са молитвеним надахнућем, а што упућује на повезаност плача и молитве у византијском и православном богословљу уопште, утемељеним у ранохришћанским источним традицијама.

Плач у болести је веома чест. И он је подстакнут есхатолошким мотивационим комплексом – близином скоре смрти и страхом од недовољног покајања. „Лична драма огреховљености доноси есхатолошку дрхтавицу и страх будућег века.“ (БОЈОВИЋ 2011: 14)

У болести најпре плаче краљ Драгутин: „О јаој мени, о тешко мени јадноме, јер дође време посечења смрти моје, да ме уграби ка оним вечним мукама неспремна.“ (ДАНИЛО ДРУГИ 2008: 89), а главно место његовог плача је недостатак времена да се изврши покајање којем би уследио опроштај грехова. Тако плаче и краљица Јелена:

„О љуто је мени грешној! Јер умирем са гресима мојим и ваздушна митарства чекају ме; одмах ћу бити од њих истраживана. Но удостоји ме, Господе, недостојну рабу Твоју да примим подобје монашкога образа, ако и нисам достојна. Но Ти, добри, буди милосрдан мени грешној, да будем достојна да се прибројим у збор оних, који су Ти угодили.“ (ДАНИЛО ДРУГИ 2008: 119–120)

Овде опет јасно видимо прожимање молитве и плача, јер је крај самог обраћања Господу у изразито молитвеној интонацији.

Горки плач у болести и скрушености изриче и архиепископ Арсеније, кроз топос унижености и недостојности:

„Ох мени, слатки мој Исусе, како се удаљих од славе Твоје, не послушавши твоје божанствене заповести, коју си завештао у Твојим светим списима. Но живећи у таштини овога света, изгубих време покајања, варајући се. И ево унапред гледам како преда мном стоји смртно посечење, хотећи разорити непотребан стан тела мојега. Шта да чиним јадни? Ко ће ме избавити од онога огња који се не гаси и крајње таме, када Ти Бог мој

седнеш на судиште, када ћеш огњем и мучењем све судити?“ (ДАНИЛО ДРУГИ 2008: 211)

Архиепископ Данило II нам је омогућио да чујемо женске плачеве и молитве, говорећи о животу и покајању краљице Јелене, која је увек „топлим сузама квасила лице своје“ и која се молитвеним тоном обраћала и женској заштитници и посредници – Богородици. У њеним плачевима, јасно је истакнута забринутост због протока времена и његовог недостатка да се испуни покајање и очисти од грехова:

„Јаој мени грешној, како погубих време кајања и не знам шта да чиним. Тешко мени, јер задремавши тешким сном, угасих светилник душе своје, јер не знам када ће доћи глас Господњи [...] Где ли ћу сакрити множину својих грехова? Стазу спасења не налазим нигде. Но Ти цару векова, бесмртни Господе, који хоћеш да се сви спасу, даруј и мени недостојној начин да се пре смрти Теби покајем [...]“ (ДАНИЛО ДРУГИ 2008: 111–112)

Затвршетак овог плача је зато опет трансформисан у молитвено обраћање Господу како би се добило довољно времена, јер управо сви њени плачеви јесу мотивисани недостатком покајања (БОЈОВИЋ 2011: 13):

„Ох осуда савести моје и очајање грехова мојих веома смућују душу моју, а немам никакве наде на спасење. Јер у гресима упропастих душу своју и у нечистоти безакоња удавих свој ум и у дубини глиба огрезу тело моје, и нема ни уздицања. [...] Но шта да чиним ја грешна, пуна стида? Јер покори срамота лице моје и тесно ми је одасвуд. Јаој мени, одакле ћу почети оплакивати своја љута безакоња, која се не могу лако исповедити? Због чега прво да заплачем? Због чега да застењем и због чега да заридам? Због множине грехова или због одлучења од Бога? Помисли душо, шта ће те срести после изласка твога од тела! Ево ти се спремају разне муке, анђели љути и немилостиви хоће да те ухвате. [...] Господе Боже спасења мога, даруј ми време обраћења, који дајеш милост ономе које Те моли.“ (ДАНИЛО ДРУГИ 2008: 114)

Она је увек представљена као благочастива и христољубива, и како умртвљује мисли телесне и храни ум благодаћу божанственог разума (ДАНИЛО II 2008: 98). Има „умне очи“ (ДАНИЛО II 2008: 115) тј. духовни вид, што је чест исихастички мотив којим се упућује на могућност богопознања. И портрет краља Драгутина је представљен у истом духу и могу се препознати све естетичке особине поникле на византијском богословљу: „[...] ум његов беше просвећен од божанствене благодати, сијајући се увек као злато седам пута иксушано.“ (ДАНИЛО ДРУГИ 2008: 69) Такође га одликује и „велика скрушеност срца“ (ДАНИЛО

ДРУГИ 2008: 71), а Господ му је послао „своју светлост и истину да га воде“ (ДАНИЛО ДРУГИ 2008: 74). Он је представљен симболом „многосветле сунчане зраке“ (ДАНИЛО ДРУГИ 2008: 76), а на исти начин као и краљица Јелена, моли се и плаче са топлим сузама (ДАНИЛО ДРУГИ 2008: 83), чинећи то чак и на „тајном месту и мучећи своје тело“ (ДАНИЛО ДРУГИ 2008: 83). Молећи се на том „усамљеном“ месту, молитвом која укључује и телесне аспекте, директно је представљена молитвеност онако како је она схваћена у исихастичкој монашкој традицији. Она спаја ум и тело и заснива се на индивидуалном, личном сусрету човека са Богом (ГЕОРГИЈЕВА 1995: 103). Молитвена традиција у православљу директно је повезана са исихазмом и мистичким искуством богопознања.

Ево како се краљ Драгутин, бијући се „у прса горко, са тугом срца“, обраћа Спаситељу:

„Ох, ох, светлости моја слатка Исусе, како се удаљих од славе твоје? Дао си ми очи да гледам светлост Твоју, а ја њима угледах зло. А знајући да си Ти истинити син Божији, и Ти си превечно слово, који седиш с десне стране Оца, будући у подобију Очеви, Ти си простро небо као кожу и утврдио земљу на водама, и слично море оградио си песком, учинио си да те анђелске силе опевају, а природа земаљска да Те непрестано хвали. Јер ти си онај који постављаш земаљске царе и који им снабдеваш царство, и који им у руке предајеш управљање народа. Међу њима је множина оних који Те хвале, Господе, и који се боје Твога имена. А ја јадни, заборавих Тебе, Бога свога, који ме је створио.“ [...] „Тешко мени грешноме, обложеном бригом овога света, и толико сагрешившем Владици своје Христу.“ (ДАНИЛО ДРУГИ 2008: 78–79, 85)

Видимо да су његова плачевна обраћања упућена Исусу Христу, који је опет доведен у директну везу са светлошћу за чије спознање су потребне „умне очи“. За исихасте је молитва Исусу један од најважнијих облика мољења, а препоручује се нарочито кратка Исусова молитва⁸ којом се врши концентрација и омогућава силазак ума у срце што је саставни део пута ка богопознању. Осим тога, исихасти проповедају да се треба спасити именом Исусовим. Јован Лествичник, као и Макарије Египатски сматрају да се монашка непрестана молитва састоји управо у призивању имена Исусовог, а сећање на Исуса треба да буде спојено са дисањем (МАЈЕНДОРФ 2008: 100–101).

Поред осталих плачева, посебно се својим поетским особинама, нарочито високом реторичношћу, издвајају два комплексна плача. Први је плач краља Милутина над умрлом краљицом Јеленом. Његова похвална

⁸ Најчешћа кратка исихастичка молитва гласи: Господе Исусе Христе, сине Божији, помилуј ме грешног.

реч приликом Јелениног погребња је само завршни ступањ једног сложене-нијег жанра, а то је надгробни плач (БОГДАНОВИЋ 1997: 220).⁹ Сузно Милутиново казивање, којем претходи сцена описа плача, хибридује се појављивањем похвалног тона кроз анафорски усклик „Блажена си“. Њиме се формира ритам који је близак ритму исихастичке молитве засноване на удаху и издаху.¹⁰ Посебно ефектно је описан изглед краља Милутина:

„И ту учини велики плач и ридање, трзајући власи главе своје и бацивши се над телом богољубиве своје матере, бијући се у лице своје и плачући говораше [...]“ (ДАНИЛО ДРУГИ 2008: 126)

Аутор је назвао ово обраћање краља Милутина „похвалним говором“, што он у својој суштини и јесте, будући да су набројана сва доброчинства којима се истакла краљица Јелена.

Други плач је плач самог Данила приликом смрти краља Милутина. И њему претходи опис умирања које се дешава у времену великих метежа, борби и пљачки¹¹, и којем контрастира „овај блажени и благочастиви краљ“, лежећи „као многосветло сунце, које просвећује разуме и мисли свију који га гледају“ (ДАНИЛО ДРУГИ 2008: 180). Када се заврши плач и вапај свих присутних, „овај свеосвећени епископ Данило заплакавши из доброг срца, и тако бацивши се на тело овога блаженога, жалосно плачући говораше: ‘О, јаој, мени, слатки мој господару, зашто се брзо одлучи од нас, пастиру добри и чувару наш.’“ (ДАНИЛО ДРУГИ 2008: 181) Након овог уздаха, анафорским понављањем израза „Сматрам блаженим“, тон прераста у похвални и приближава се раније описаном надгробном похвалном плачу краља Милутина над краљицом Јеленом. Поменути израз се понавља шест пута, док је седми пут вариран у израз „Ваистину сматрам блаженим“, тако да се градативно величају: његово „пресветло лице“, „доброговорни језик“, „златозарне очи“, „пречисте руке“, ноге, „дан покоја“, храм у којем ће лежати његово тело (ДАНИЛО ДРУГИ 2008: 181). У готово сваком од ових сегмената се посредством телесног аспекта истиче и хвали нека од духовних особина, а исихастичка традиција управо инсистира на неодвајању телесног и духовног, али ипак човековом господарењу телом (ГЕОРГИЈЕВА 1995: 72).

⁹ Ово Милутиново казивање Калезић назива слово-говор (1975: 19).

¹⁰ Богдановић сматра да и служба Св. Арсенију, као и житије Св. Арсенија, одражавају унутрашњи ритам исихастичког мољења (1997: 271).

¹¹ И цело житије краља Милутина се чита пре као витешки подухват, него као живот светитеља (МАК ДАНИЈЕЛ 2008: 17).

5. Закључак

Реторски и поетски жанрови којима су обогатена житија у *Даниловом зборнику* иду у прилог његове високе емоционалности, а што је додатно уприличено адекватно сложеним стилским изразом. Поред појачане експресивности, наглашена је и контемплативност, нарочито у унутрашњем, односно психолошком профилу Данилових „јунака“. Кроз интроспективне унутрашње разговоре, молитве, плачеве и похвале, изражава се покајничка интонација и сотериолошка усмереност ових текстова.

Преглед интерполираних плачева говори нам о томе на који начин је постигнута семантичка сложеност текста ових житија. Осим тога што се плач јавља као поджанр, он се не јавља у чистом облику, већ се преплиће са другим прелазним жанровима, најчешће са молитвом, али и са похвалом. Ипак, најважније је уочити његову повезаност са молитвом јер се на тим местима најјасније откривају премисе исихастичке филозофије, као и византијског и православног богословља уопште. Наравно, то су места на којима се остварује најтешња веза са ранохришћанском традицијом, посебно традицијом сиријске књижевности, односно делом светог Јефрема Сирина. Повезаност са овим сиријским песником и проповедником извршена је и путем веома фреквентног понављања есхатолошких мотива смрти, пролазности, Страшног суда, Другог Христовог доласка итд. Преплитање плача и молитве, појављивање молитвених плачева, односно сузних молитви, заправо јесте израз посебног покајничког тона карактеристичног за цео *Данилов зборник*.

Патристичка и византијска традиција су нашле своје потпуно оваплоћење у покајном духу разматраних делова текста житија, који пре свега својом ритамском организацијом исихастичког порекла, али и стилским обликовањем, упућују на поетске творевине. Зато није ни чудо што у *Анџологији њлача* Драгише Бојовића бивају графички стиховно организовани и издвојени да својом лепотом сведоче о естетским донетима житија у којима се налазе.

Цитирана литература

АВЕРИНЦЕВ, Сергеј Сергејевич. *Поетика рановизантијске књижевности*. Превели Драгољуб Недељковић и Марија Момчиловић. Београд: Српска књижевна задруга, 1982.

БИЧКОВ, Виктор Васильевич. *Византијска естетика: теоријски проблеми*. Превео Димитрије М. Калезић. Београд: Просвета, 1991.

- БОГДАНОВИЋ, Димитрије. *Историја старе српске књижевности*. Београд: Српска књижевна задруга, 1980.
- БОГДАНОВИЋ, Димитрије. „Плач“. У: Д. Живковић (ур.), *Речник књижевних термина*, Београд: Нолит, 1992. стр. 605.
- БОГДАНОВИЋ, Димитрије. *Студије из српске средњовековне књижевности*. Београд: Српска књижевна задруга, 1997.
- БОЈОВИЋ, Драгиша, *Свети Јефрем Сирин и српска црквена књижевност*, Ниш: Центар за црквене студије – Косовска Митровица: Филозофски факултет, 2003.
- БОЈОВИЋ, Драгиша, *Антологија њлача*. Београд: Просвета, 2011.
- ГЕОРГИЈЕВА, Вера. *Философија исихазма*. Прево Радомир Виденовић. Ниш: Градина, 1995.
- КАЛЕЗИЋ, Димитрије. *Архиепископ Данило II и његови насљављачи: књижевноисторијска студија*, Београд: б. и., 1975.
- МАЈЕНДОРФ, Џон. *Византијско богословље: историјски токови и догматске теме*. Прево Јован Ђ. Олбина. Крагујевац: Каленић, 2008.
- МАК ДАНИЈЕЛ, Гордон. „Данило Други“. У: Данило Други, *Животи краљева и архиепископа српских; Службе*, [приредили Гордон Мак Данијел, Дамњан Петровић ; данашња језичка верзија Лазар Мирковић, Димитрије Богдановић, Дамњан Петровић], Београд: Просвета, 2008, стр. 7–25.
- ПЕТРОВИЋ, Дамњан. „Песнички радови архиепископа Данила“. У: Данило Други, *Животи краљева и архиепископа српских; Службе*, [приредили Гордон Мак Данијел, Дамњан Петровић ; данашња језичка верзија Лазар Мирковић, Димитрије Богдановић, Дамњан Петровић], Београд: Просвета, 2008, стр. 26–45.
- ТРИФУНОВИЋ, Ђорђе. *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*, Београд: Нолит, 1990.

Извори

- ДАНИЛО ДРУГИ. *Животи краљева и архиепископа српских; Службе*, [приредили Гордон Мак Данијел, Дамњан Петровић ; данашња језичка верзија Лазар Мирковић, Димитрије Богдановић, Дамњан Петровић], Београд: Просвета, 2008.

Jelena S. Mladenović

THE POETICS OF CRYING IN *DANILO'S COLLECTION*

Summary

The paper aims at studying *Danilo's Collection* in order to highlight the qualities which indicate the presence of penitential spirit in this medieval piece of hagiography literature. Special attention is paid to the interpolated genre of crying, as well as to the specific interweaving of praying, weeping and eulogistic tones, which are particularly associated with the overall early Christian and Byzantine theological tradition, and also with the philosophy of hesychasm that had been revitalized in the Serbian territories in 14th century, and whose prominent representative was Archbishop Danilo II. By emphasizing these characteristics, the hybridization of the hagiographies' text and the salience of poetical elements are indicated.

Keywords: tears, prayer, the gift of tears, *Danilo's collection*